
ΜΙΚΡΟΪΔΙΟΚΤΗΤΙΚΟΣ ΤΡΟΠΟΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ
ΚΑΙ ΟΙΚΙΑΚΟΣ ΤΡΟΠΟΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ*

1. ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ

Η κατανόηση των κοινωνικών φαινομένων εξαρτάται, όπως είναι μάλλον γενικά αποδεκτό,¹ από τη διατύπωση θεωριών, που τα εξηγούν, που τα αποδίδουν δηλαδή σε κάποια ή κάποιες αιτίες, ή ακόμη που παραμερίζουν τις ως τώρα παραδεκτές αιτίες (ή τις υποβαθμίζουν σε απλές αφορμές²) για να υποδείξουν την πραγματική αιτία, που ως τα τώρα είχε περάσει ανεπίσημαντη.³ Όμως δεν είναι μόνο η απουσία θεωριών που καθιστά κάποια φαινόμενα ανεξήγητα και συνεπώς δυσνόητα ή και ακατανόητα. Θεωρητική δυσπραγία μπορεί ν' ανακύπτει και όταν υπάρχουν περισσότερες θεωρίες που αντιμετωπίζουν το ίδιο φαινόμενο (ή που το εκλαμβάνουν για το ίδιο), εξηγώντας το κατά διαφορετικούς τρόπους, ενώ παράλληλα δεν φαίνεται εύκολο εγχείρημα η επιλογή της μιας ως σωστής και η απόρριψη της άλλης ως λανθασμένης. Σε τέτοιες περιπτώσεις μονάχα μια μεθοδική, ακριβής και λεπτομερής αντιπαραβολή των δύο ή περισσότερων θεωριών μπορεί να άρει τη θεωρητική ασάφεια, και μια τέτοια αντιπαραβολή του Μικροϊδιοκτητικού Τρόπου Παραγωγής με τον Οικιακό Τρόπο Παραγωγής σκοπεύει αυτό το άρθρο.

* Το άρθρο αυτό είναι υποκεφάλαιο τροποποιημένο λόγω αυτοτελείας από το χειρόγραφο ενός βιβλίου με τίτλο *Ο Μικροϊδιοκτητικός Τρόπος Παραγωγής*.

1. Η άποψη του Rickert ότι τα ανθρώπινα και κοινωνικά φαινόμενα δεν εξηγούνται αιτιολογικά, αλλά τελεολογικά και με κατανόηση (Verstehen) μάλλον απαραμένει μειωνητική.

2. Η λέξη «αφορμή» (γερμανιστί: Anlass) φέρει και εκφέρει μιαν έννοια εξαιρετικά πολύτιμη για τις κοινωνικές επιστήμες. Οι Άγγλοι και οι Γάλλοι, που δεν έχουν παρόμοια λέξη, αναγκάστηκαν να καταφύγουν στα ρήματα Declancher, Trigger off για ν' αποδώσουν την έννοια αυτή. Ο νεολογισμός εκ μεταφράσεως «πυροδοτεί» δεν προδίδει μόνο άγνοια της ελληνικής, αλλά κι αποδίδει πολύ λιγότερο καλά την έννοια της «αφορμής».

3. Κλασική περίπτωση αναζήτησης κοινωνικής αιτίας κάτω από τις ατομικές αφορμές η μελέτη του Emile Durkheim, *Le suicide*.

Ονομάζω Μικροϊδιοκτητικό Τρόπο Παραγωγής (Μ.Τ.Π.) τον τρόπο παραγωγής που σκιαγραφεί ο Κ. Μαρξ στο υποκεφάλαιο του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου* που έχει τίτλο «Ιστορική τάση της καπιταλιστικής συσσώρευσης».⁴ Προσφεύγω σ' αυτόν τον όρο επειδή το «Petty mode of production» του Maurice Dobb στο *Studies in the Development of Capitalism*, που χρησιμοποιήθηκε στη συνέχεια κι από άλλους αγγλόφωνους μαρξιστές, είναι τελείως απαράδεκτο ως επιστημονικός όρος, αφού είναι τόσο εμφανώς και απροκάλυπτα απαξιολογικά φορτισμένο.⁵ Οικιακός Τρόπος Παραγωγής αφετέρου είναι ο όρος τον οποίο εισήγαγε ο Sahlins στο *Stone Age Economics*,⁶ εμπνεόμενος, υποτίθεται, από το έργο του Τσαγιάνωφ.

Η αντιπαραβολή των Μ.Τ.Π. και Ο.Τ.Π. απαιτεί να τεθούν και να απαντηθούν κάποια ερωτήματα:

α) Ο Μ.Τ.Π. κι ο Ο.Τ.Π. είναι δύο λεξικά σύνθετα, δυο εκφράσεις, που καλύπτουν και εκφράζουν την ίδια έννοια;

β) Αν όχι, αν δηλαδή ο Μ.Τ.Π. και ο Ο.Τ.Π. καλύπτουν κι εκφράζουν δύο διαφορετικές έννοιες, τότε οι έννοιες αυτές συνάγονται και συγκροτούνται από τα ίδια μεμονωμένα πραγματικά περιστατικά;

γ) Αν οι έννοιες εν μέρει επικαλύπτονται, τότε είναι αμφοτέρως χρήσιμες και διατηρητέες; κ.ο.κ.

Αναγκαία ερωτήματα, που όμως είναι αδύνατο να τα θέσουμε καν, πολύ περισσότερο να τα απαντήσουμε, αν προηγουμένως δεν έχουμε ξεκαθαρίσει τι είναι ένας «τρόπος παραγωγής».

4. Το υποκεφάλαιο αυτό του κεφαλαίου «Η επιλεγόμενη αρχική συσσώρευση» έχει τύχει, υποτίθεται, ιδιαίτερης προσοχής από πάσης φύσεως μαρξιστές, περιλαμβάνεται μάλιστα και στα *Διαλεχτά Έργα των Μαρξ-Ένγκελς* σ' έναν τόμο. Ότι όμως ο Μαρξ μιλάει εκεί για έναν τρόπο παραγωγής αντίθετο προς τον καπιταλιστικό δεν ξέρω να το αντιλήφθηκε περιέργως κανείς.

5. Ο όρος αυτός, που προέρχεται από το προηγούμενο του «Petty Bourgeois», αποτελεί τρανό παράδειγμα α) της κατά Gramsci ταξικής ηγεμονίας στην παιδεία (culture) και β) των κινδύνων της επιστημονικής ορολογίας. Εδώ αφού πρώτα η αγγλική αριστοκρατία πέρασε και επέβαλε στην αγγλική γλώσσα την περιφρόνησή της για τους μικροαστούς, στη συνέχεια αυτή η περιφρόνηση από την αγγλική γλώσσα παρεισέφρησε μέσα στην ορολογία της δόθεν αξιολογικά καθαρής κοινωνιολογίας και μέχρι τη μαρξιστική ορολογία. Αλλά «petty» δεν σημαίνει «μικρός», όπως τα petit και klein. Σημαίνει κάτι σαν φλικατζής-μικρόψυχος-μικρόκαρδος-μικρόπνοος-μικρόνους κι άλλα παρόμοια απαξιολογικά.

6. Μετάφραση σημαντικών αποσπασμάτων του Sahlins από τον Δ. Ψυχογιό στο *Αντιθέσεις*. Δες επίσης Δ. Ψυχογιός: *Προίκες, φόροι, σταφίδα και ψωμί*, ΕΚΚΕ, κεφάλαιο III.1.

2. Ο ΤΡΟΠΟΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

α. Σε μια πρώτη προσέγγιση και στη βάση κάποιου ανάλογου ορισμού, ή ακόμη και χωρίς ορισμό, αλλά κατά συναγωγή από τα συμφραζόμενα, οι πάσης φύσεως μαρξιστές έδιναν την εντύπωση να συμφωνούν ότι «τρόπος παραγωγής» είναι ένα σύνολο οικονομικών σχέσεων, η σφαίρα της οικονομίας, *l'economique* που λένε οι Γάλλοι.

β. Μπροστά στα αδιέξοδα που αντιμετώπιζε μια τέτοια θεώρηση, ο Louis Althusser και οι αλτουσεριανοί στρουκτουραλιστές-μαρξιστές προσέφυγαν σε μια διασταλτική ερμηνεία. Ο E. Balibar που ασχολήθηκε συστηματικά, υποτίθεται, με τις βασικές έννοιες του ιστορικού ματεριαλισμού, δεν δίνει δυστυχώς ορισμό του «τρόπου παραγωγής». Διότι, βέβαια, δεν μπορεί να θεωρηθεί ορισμός η διαβεβαίωσή του ότι «αυτές οι καταστάσεις της δομής είναι οι τρόποι παραγωγής»⁷ ή «να ορίσουμε έναν "τρόπο" σαν ένα σύστημα μορφών».⁸ Όμως τον ορισμό που εκφράζει πιστά την αλτουσεριανή προσέγγιση, μας τον δίνει ο N. Πουλαντζάς: «Με τρόπο παραγωγής θα νοήσουμε όχι αυτό που γενικά υποδεικνύουν ως την οικονομική σφαίρα, τις σχέσεις παραγωγής εν στενή έννοια, αλλά έναν συνδυασμό διαφόρων δομών και πρακτικών, που στο συνδυασμό τους εμφανίζονται ως ισάριθμες εκφάνσεις ή επίπεδα, κοντολογίς σαν ισάριθμες περιφερειακές δομές αυτού του τρόπου. Ένας τρόπος παραγωγής... εμπεριέχει διάφορα επίπεδα ή βαθμούς, το οικονομικό, το πολιτικό, το ιδεολογικό και το θεωρητικό.»⁹

γ. Αυτή η διασταλτική ερμηνεία καταντάει τον «τρόπο παραγωγής» περιτολόγο συνώνυμο της έννοιας «κοινωνικό σύστημα». Κι όπως άρχισε πρόσφατα να γίνεται αντιληπτό, η τέτοια θεώρηση συγγενεύει κι οφείλει περισσότερο στον Μαξ Βέμπερ παρά στον Μαρξ.¹⁰ Προτιμώ λοιπόν μια τρίτη ερμηνεία καταρχήν συσταλτική: Τρόπος παραγωγής είναι η ολότητα (*ganze, totalité, whole*) που απαρτίζεται από μια δομή παραγωγής κι από ένα ανθρώπινο και εξωανθρώπινο υλικό, που η δομή διατάσσει και διαρθρώνει στα πόστα και τους ρόλους της παραγωγής.¹¹ Σύμφωνα μ' αυτή την αντίληψη, ο Τ.Π. όχι μόνο δεν εμπεριέχει όλες τις εκφάνσεις ενός κοινωνικού συστήμα-

7. L. Althusser κ.ά., *Lire le Capital*, petite Collection Maspero, τ. 2, σελ. 84.

8. Στο ανωτέρω, σελ. 93.

9. N. Poulantzas, *Pouvoir politique et classes sociales*, Maspero, textes a l'Appui, σελ. 10. Βλ. και σελ. 57.

10. *The Marx-Weber Debate*, Norbert Wiley, ed. 1987, και κριτική παρουσίασή του στο *Rethinking Marxism*, Φθινόπωρο 1988, σελ. 169.

11. Βλ. Θανάσης Καλόμαλος, *La science du materialisme social*, ΕΚΚΕ.

τος, αλλά ούτε καν ολόκληρη την οικονομική σφαίρα. Η σωστή διατύπωση είναι ότι «...η δομή της διανομής καθορίζεται εξ ολοκλήρου από τη δομή της παραγωγής»¹², ενώ η διατύπωση «το σύνολο αυτών των σχέσεων παραγωγής συνιστά την οικονομική δομή»¹³ δεν ακριβολογεί.

Αν η θεώρησή μου αυτή συστέλλει καταρχήν τον Τ.Π., από μια άλλη άποψη τον διευρύνει, διότι τόσο οι παλιότεροι όσο και οι νεότεροι μαρξιστές νομίζουν ότι η «εξουσία» και η «υποταγή» αποτελούν στοιχεία της «πολιτικής» που εξώθεν υπεισέρχονται (ή όχι) στην οικονομία. Αυτό είναι λανθασμένο: «Στη σχέση δουλοπαροικίας ο εργαζόμενος εμφανίζεται σαν στοιχείο του κτήματος, σαν παρακολούθημα της γης...».¹⁴ «Εδώ η σχέση εξουσίας εμφανίζεται σαν η βασική σχέση οικειοποίησης».¹⁵ Η σχέση λοιπόν δουλοκτήτη-δούλου και γαιοκτήμονα-δουλοπάροικου είναι σαφώς μια σχέση παραγωγής (δηλαδή σχέση οικονομική) που είναι σχέση εξουσίας-υποταγής (Herrschafts-Knechtschaftsverhaeltniss στον Μαρξ). Μήπως όμως μια τέτοια σχέση παραγωγής, που είναι σχέση εξουσίας-υποταγής, δεν υπάρχει πια στον καπιταλισμό; «Σίγουρα και με το κεφάλαιο —σε έμμεση μορφή— αναπαράγονται αυτές οι σχέσεις εξουσίας-υποταγής».¹⁶ «Στην πράξη ο εργάτης ανήκει στο κεφάλαιο... Η οικονομική του σκλαβιά διαμεσολαβείται και συγχρόνως αποκρύπτεται».¹⁷ «Ανήκει όχι σ' αυτόν ή σ' εκείνο τον καπιταλιστή, αλλά στην καπιταλιστική τάξη».¹⁸ Η σχέση εξουσίας-υποταγής δεν είναι πια προσωπική, είναι διαρθρωτική. Όμως και τώρα και πάντοτε όταν υπάρχει σχέση εξουσίας-υποταγής δεν περνάει από την πολιτική στην παραγωγική διαδικασία· αντίθετα, όταν και επειδή υπάρχει στις σχέσεις παραγωγής, στην οικονομική βάση, τότε και ακριβώς γι' αυτό εμφανίζεται και στο πολιτικό επικοινωνήματα.

Μπορούμε, λοιπόν, τώρα κι αφού διεξήλαμε το τι είναι ένας τρόπος παραγωγής, να εξετάσουμε πρώτα τον Μ.Τ.Π. και τον Ο.Τ.Π. για να τους αντιπαράβαλουμε και να τους συγκρίνουμε έπειτα.

12. K. Marx, *Grundrisse*, σελ. 16. Βλ. και *Das Kapital*, τ. 3, σελ. 938-940.

13. K. Marx, *Πρόλογος στο «Για μια κριτική της Πολιτικής Οικονομίας»*.

14. K. Marx, *Grundrisse*, Dietz, Verlag, Βερολίνο, σελ. 368.

15. *Grundrisse*, σελ. 400 (στη γαλλ. μετάφραση *Anthropos*, τ. 1, σελ. 464).

16. *Grundrisse*, σελ. 400.

17. *Das Kapital*, τ. 1, σελ. 606, Dietz Verlag.

18. K. Marx, «Lohnarbeit und Kapital», στο *Ausgewahlte Werke* σε 6 τόμους, τόμος 1ος, σελ. 568, Dietz Verlag, Βερολίνο 1970.

3. Ο ΜΙΚΡΟΪΔΙΟΚΤΗΤΙΚΟΣ ΤΡΟΠΟΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

Ο Μ.Τ.Π. βασίζεται στην ατομική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής από ιδιώτες. «Αλλά, ανάλογα με το αν αυτοί οι ιδιώτες είναι εργαζόμενοι ή όχι, η ατομική ιδιοκτησία έχει διαφορετικό χαρακτήρα. Η ατομική ιδιοκτησία του εργαζομένου πάνω σε δικά του μέσα παραγωγής είναι το θεμέλιο της μικρής παραγωγής, είτε αγροτικής, είτε χειροτεχνικής, είτε μικτής... (Ο Μ.Τ.Π.) αυτός ο τρόπος παραγωγής... παίρνει την κλασική του μορφή μονάχα εκεί όπου ο εργαζόμενος είναι ο ατομικός ιδιοκτήτης των δικών του μέσων παραγωγής που τα βάζει σε κίνηση μόνος του: ο αγρότης της γης, που καλλιεργεί, ο τεχνίτης του εργαλείου, που χειρίζεται σαν βιρτουόζος».¹⁹

Φυσικά όταν ο Μαρξ λέει ότι ο μικροϊδιοκτήτης βάζει μόνος του σε κίνηση τα μέσα παραγωγής, εννοεί ότι δεν απασχολεί σε σχέση συνεργασίας ή εξουσίας-υποταγής κανέναν άλλον ενήλικο άντρα. Δεν αναφέρεται «...στην οικογένεια, όπου γυναίκα και παιδιά είναι σκλάβοι του οικογενειάρχη... (διότι) αυτή η συγκεκριμένη σκλαβιά της οικογένειας»²⁰ χαρακτηρίζει κάθε κοινωνία ως τα σήμερα, είναι δηλαδή μια σταθερή για όλους τους Τρόπους Παραγωγής.

Ο Μ.Τ.Π. είναι λοιπόν εκείνος ο τρόπος παραγωγής που εξυπακούει έναν εργαζόμενο, ο οποίος μόνος του, χρησιμοποιώντας εργαλεία, ζώα, τη γυναίκα του και τα παιδιά του, όσο είναι ανήλικα (ή και κανέναν εξωτικό «εις θέσιν παιδός») παράγει. Η ιδιοκτησία του είναι «μικρή» με την έννοια (και μόνο) ότι μπορεί να τη φέρνει βόλτα μόνος του, κάτι που εξαρτάται από τη διαθέσιμη τεχνολογική πρόοδο: ο μικροϊδιοκτήτης αγρότης του Ησίοδου μπορούσε να δουλεύει 5 ή 10 στρέμματα· ο Καναδός μικροϊδιοκτήτης του 1980 μ' ένα τρακτέρ και μια θεριζοαλωνιστική μπορούσε να κουμαντάρει 50 ή 350 στρέμματα.

Ο χειροτέχνης παράγει προφανώς προς ανταλλαγή, ο μικροϊδιοκτήτης αγρότης παράγει αξίες χρήσης προς ιδίαν κατανάλωση, αλλά παράγει και προς ανταλλαγή. Μάλιστα μια από τις ιδιάζουσες συμβολές του Μ.Τ.Π. στην ανθρώπινη εξέλιξη είναι ακριβώς ότι γεννάει την αγορά. Η εμπειρική παρατήρηση το επιβεβαιώνει. Λέει ο Μαρξ: «Αυτή η μορφή ελεύθερης ιδιοκτησίας κληρών από ανεξάρτητα εργαζόμενους αγρότες, σαν κύρια, φυσιολογική μορφή αφενός διαμορφώνει τα οικονομικά θεμέλια της κοινωνίας στις καλύ-

19. K. Marx, *Das Kapital*, τ. 1, Dietz Verlag, σελ. 801, και στο Μαρξ-Ένγκελς, *Διαλεγτά Έργα σ' έναν τόμο*, «Ιστορική τάση της καπιταλιστικής συσσώρευσης».

20. Marx-Engels, *Die Deutsche Ideologie*, σελ. 233 του 1ου τόμου των *Ausgewählte Werke* σε 6 τόμους, Dietz Verlag.

τερες εποχές της κλασικής αρχαιότητας και αφετέρου τη συναντάμε στους σύγχρονους λαούς σαν μια από τις μορφές ιδιοκτησίας, που προήλθαν από τη διάλυση της φεουδαλικής γαιοκτησίας». ²¹ Η αγορά δεν προϋποθέτει τον καπιταλισμό, όπως συνήθως λέγεται. Αντίθετα η αγορά γέννησε τον καπιταλισμό.

Κι επειδή η αγορά και η ελευθερία της αγοράς υποσκάπτουν τις προϋποθέσεις του Μ.Τ.Π., που είναι «ελευθερία, ισότητα», γι' αυτό και τη μεν πρώτη φορά εξέθρεψε τον δουλοκτητικό τρόπο παραγωγής, στον οποίο και υπέκυψε, τώρα δε εξέθρεψε και εκτρέφει τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, προ του οποίου συνεχώς υποχωρεί, ωστόσο τελικά να εκπνεύσει ξανά.

Τέλος θα πρέπει να σημειώσουμε ότι ο Μ.Τ.Π. αποτελεί το μοναδικό μέχρι τα σήμερα βεβαιωμένο παράδειγμα (ο πρωτόγονος κομμουνισμός παραμένει υπόθεση) Τ.Π. στον οποίο, με την εξαίρεση πάντοτε της συγκεκριμένης σκλαβιάς της οικογένειας, δεν υπάρχουν οικονομικές σχέσεις εξουσίας-υποταγής και συνεπώς δεν υπάρχουν κατ' ακολουθία καταπίεση στην παραγωγή και εκμετάλλευση στη διανομή.

4. Ο ΟΙΚΙΑΚΟΣ ΤΡΟΠΟΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

Ας εξετάσουμε τώρα τον Ο.Τ.Π.

Καταρχήν θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο Τσαγιάνωφ, στον οποίο αναφέρεται ο Sahlins, ρητώς και σαφώς αποκρούει την άποψη ότι η αγροτική παραγωγική μονάδα, την οποία περιγράφει, μπορεί να θεωρηθεί ότι αποτελεί το κύτταρο ενός ξεχωριστού τρόπου παραγωγής. Αντίθετα, «...η αγροτική μονάδα σαν τύπος οργάνωσης ενός παραγωγικού μηχανισμού υπήρξε ιστορικά και αντιμετώπιστηκε θεωρητικά σαν κάτι που μπαίνει σε διάφορα οικονομικά συστήματα. Με κάποιες αλλαγές στην εσωτερική δομή της μπορεί να είναι η βάση μιας πρωτόγονης οικονομίας, ή να είναι στοιχείο ενός συστήματος εθνικής οικονομίας συνισταμένου από αγροτικές μονάδες κι από οικογενειακές μονάδες αστών χειροτεχνών, ή να καταστεί η βάση για μια φεουδαρχική οικονομία». ²² Άλλου πάλι αναφέρεται σε «οικονομικές μονάδες οικογενειακής εργασίας που παράγουν εμπορευματικά» (σελ. 8) ενώ στη σελ. 22 μιλάει για «πέντε κύριους τύπους οικονομίας οργανωμένης κατά μη καπιταλιστικό τρόπο». Ο Witold Kula εξάλλου στο *An Economic Theory of the Feudal*

21. K. Marx, *Das Kapital*, τόμ. III, σελ. 856.

22. A. V. Chayanov σε αγγλική μετάφραση με τίτλο *The theory of Peasant Economy*, 1966, American Economic Association, σελ. 49.

*System*²³ περιγράφει την αλλαγή συμπεριφοράς της αγροτικής παραγωγικής μονάδας μέσα στην ίδια φεουδαρχική οικονομία στο μέτρο που αυτή εκρηματίζεται: «Μπορούμε να υποθέσουμε την εξής ακραία περίπτωση: έναν μικρό αγροτικό κλήρο, που λειτουργεί σύμφωνα με μια τελείως φυσική οικονομία, ικανό μονάχα για απλή αναπαραγωγή και υποχρεωμένων να παρέχει στον αφέντη μονάχα αγγαρεία» (σελ. 17). Οποδήποτε το κοινωνικοοικονομικό σύστημα απαιτεί την πληρωμή σε χρήμα κρατικών φόρων, των οφειλομένων στον αφέντη υποχρεώσεων, και χρεών, η κατάσταση αλλάζει ριζικά» (σελ. 43). Άλλο το θέμα ότι η συμπεριφορά του χωρικού «...είναι διαμετρικά αντίθετη απ' ό,τι η αστική οικονομική επιστήμη θα περίμενε: αν οι τιμές ανεβαίνουν, πουλάει λιγότερο· αν κατεβαίνουν είναι αναγκασμένος να πουλήσει περισσότερο» (σελ. 43). Αλλιώς δηλαδή συμπεριφέρεται ο χωρικός αν υφίσταται εκμετάλλευση σε υπερεργασία, σε είδος ή σε χρήμα, καίτοι ποτέ δεν συμπεριφέρεται ως ο *homo oeconomicus* της οικονομικής θεωρίας.

Αφού λοιπόν ξεκαθάρισαμε ότι ο Τσαγιάνοφ ουδόλως προτείνει κάποιον Ο.Τ.Π., ας εξετάσουμε τώρα την υπόθεση του Sahlins. Καταρχήν πρέπει να τονισθεί ότι το βασικό εγχείρημα του Sahlins (και μέσα σ' αυτό εντάσσεται και η πρότασή του για έναν Ο.Τ.Π.) είναι η αμφισβήτηση του πανανθρώπινου και διαχρονικού μοντέλου οικονομικής συμπεριφοράς, στο οποίο βασίζεται η οικονομική επιστήμη. Απ' αυτή την αμφισβήτηση ξεκίνησε και σ' αυτήν επανέρχεται με το *The Use and Abuse of Biology*²⁴ εναντίον των κοινωνιολόγων. Στην αναζήτηση συμμάχων γι' αυτό το εγχείρημά του καταφεύγει και στον Καρλ Μαρξ, όπως εξάλλου και στον Veblen. Η προσφυγή του όμως στον Μαρξ και σε έννοιες που εκείνος χρησιμοποίησε προς κατανόηση των ανθρωπίνων πραγμάτων, είναι τελείως επιφανειακή, διότι ο Sahlins είναι ξεκάθαρα και ακραία ιδεοκρατούμενος.

Κύριος στόχος και αντικείμενο του *Culture and Practical Reason*²⁵ είναι η αντίκρουση κάθε υλιστικού ντετερμινισμού, πρώτιστα των Μαρξ-Ενγκελς, αλλά και του Malinowski. «Η ενότητα της παιδειακής τάξης (Cultural Order) συνίσταται από έναν τρίτο και κοινό όρο, σημασία (Meaning). Και είναι αυτό το σημαντικό σύστημα (Meaningful System) που ορίζει κάθε λειτουργικότητα»²⁶. «Απομένει σαν λογική μόνο το σημαντικό σύστημα της παιδείας».²⁷ Η διαστροφή, που επιχειρεί, της έννοιας Meaning αποκαλύπτει αφενός μεν το ακραίο και άκρατο του ιδεαλισμού του Sahlins, αφετέρου την πλήρη αδυνα-

23. Verso Paperback, Λονδίνο, 1987, με πρόλογο του F. Braudel.

24. *Ann Arbor the University of Michigan Press.*

25. *The University of Chicago Press.*

26. *Ibid.* σελ. 206.

27. *Ibid.* σελ. 164-165.

μία της όποιας ιδεαλιστικής εξήγησης· διότι η «σημασία» εξυπακούει κάποιο «σημαινόμενο», ενώ το σημαντικό σύστημα του Sahlins δεν σημαίνει τίποτε: είναι αυτοσήμαντο, αυτοκαθοριζόμενο, αυτογέννητο και αυτοθάνατο, δηλαδή αυθαίρετο και ανεξήγητο.

Ο Ο.Τ.Π. που από τον Μαρξ παίρνει μόνο τις λέξεις, εμφανίζεται στο *Stone Age Economics*. Καθώς όμως αυτό δεν είναι έργο συστηματικό, αλλά συλλογή προϋπαρξάντων ανεξάρτητων κειμένων²⁸ που συρράπτονται ως έχουν, χωρίς να ξαναδουλεύτουν για να δένουν μεταξύ τους, ο Ο.Τ.Π. ούτε εντάσσεται μέσα σ' ένα γενικότερο θεωρητικό πλαίσιο, ούτε συγκρατείται από κάποιες άλλες μερικότερες έννοιες (όπως στον Μαρξ «οι σχέσεις παραγωγής», «τα μέσα παραγωγής», «ο άμεσος παραγωγός» κ.ο.κ.). Ο Ο.Τ.Π. χωρίς ορισμό και θεωρητική επεξεργασία επιστρατεύεται για να υπηρετήσει τον βασικό και μόνιμο στόχο του Sahlins: «Όλα (τα δοκίμια) τα σκέφτηκα και τα συγκέντρωσα εδώ, προκειμένου να συστήσω μιαν οικονομική ανθρωπολογία, οριζόμενη από την αντίθεσή της προς τις ερμηνείες της πρωτόγονης οικονομίας και κοινωνίας με όρους της οικονομίας της αγοράς».²⁹

Αφορά λοιπόν ο Ο.Τ.Π. την πρωτόγονη οικονομία και κοινωνία; Κατά κανόνα αυτή την εντύπωση δίνει ο Sahlins. «Ό,τι προηγήθηκε συνιστά μια πρώτη εμπειρική διαπίστωση της βαθύτερης και γενικής τάσης, που χαρακτηρίζει την *πρωτόγονη οικονομική διαδικασία*: τάσης στην υποπαραγωγή. Αυτό που έπεται είναι μια πρώτη προσπάθεια για να εξηγηθεί αυτή η τάση από θεωρητική άποψη μ' αναφορά σε μια βαθιά και γενική δομή των περιών λόγος οικονομιών, δηλαδή στον οικιακό τρόπο παραγωγής».³⁰

Δεν είναι όμως σίγουρο ότι ο Sahlins βλέπει τον Ο.Τ.Π. να περιορίζεται στην πρωτόγονη οικονομία. Έχοντας περιπέσει σε κάποιον μανιχαϊστικό διαχωρισμό αντιθέτει στην *Pensée sauvage* (του Claude Levi-Strauss) την *Pensée bourgeoise* (έτσι γαλλιστί μέσα στο αγγλικό κείμενο του *Culture and Practical Reason*). «Ένα προφανές γεγονός —τόσο για την αστική κοινωνία όσο και για την επιλεγόμενη πρωτόγονη— είναι ότι...»³⁰ Για τον Sahlins υπάρχει είτε καπιταλιστική οικονομία της αγοράς, είτε πρωτόγονη οικονομία· *tertium non datur*. Πώς γίνεται κάτι τέτοιο; «Η κύρια μηχανική ενέργεια, που διέθεταν τόσο ο παλαιολιθικός πολιτισμός (culture) όσο και ο νεολιθικός, είναι εκείνη που προμηθεύει ο άνθρωπος... κατά τρόπο που με κάποιες εξαιρέσεις... αμελητέες..., η ποσότητα ενέργειας κατ' άτομο και κατ' έτος στη νεο-

28. B. M.D. Sahlins, «Exchange-Value and the Diplomacy of Primitive Trade» στο *Essays in Economic Anthropology*, σελ. 95, The University of Washington Press, Seattle 1965. «On the Sociology of Primitive Exchange» στο *The Relevance of Models for Social Anthropology*, M. Banton επιμ., Λονδίνο, Tavistock, 1965.

29. Εισαγωγή στη γαλλική μετάφραση Gallimard, 4η — 8η αράδα.

30. *Culture and Practical Reason*, σελ. 205.

λιθική οικονομία είναι η ίδια με την της παλαιολιθικής εποχής —κι αυτή η ποσότητα είναι αισθητά σταθερή στο ρου της ανθρώπινης ιστορίας μέχρι και την έλευση της βιομηχανικής επανάστασης». ³¹ Έτσι ο Sahlins όχι μόνο σβήνει τη νεολιθική επανάσταση, αλλά και τις διαφορές μεταξύ οικονομιών όπως της Αιγύπτου του 2000 π.Χ., της Αθήνας του 500 π.Χ., της Γαλλίας του 1000 μ.Χ. (η ίδια αισθητά σταθερή ποσότητα ανθρώπινης ενέργειας κατ' άτομο και κατ' έτος) για ν' απομείνει με τη διχοτομή: οικονομία και κοινωνία προβιομηχανική κατέναντι οικονομίας και κοινωνίας καπιταλιστικής.

Αφορά λοιπόν ο Ο.Τ.Π. κάθε προκαπιταλιστική οικονομία; Ούτε αυτό δεν λέει ο Sahlins, ενώ από μόνος του έχει τεθεί μπροστά στο ερώτημα. Όταν νομίζει ότι «...ο Malinowski (1921) επεχείρησε να ορίσει την “πρωτόγονη (tribale) οικονομία” αντιπαραθέτοντάς την, τουλάχιστον εν μέρει, προς την “ανεξάρτητη οικιακή οικονομία” του Bücher (1911)», ³² θα μπορούσε και θα όφειλε να μας πει αν ο ίδιος αποδέχεται σαν νόμιμη μια τέτοια αντιπαράθεση, ή αν αντίθετα νομίζει ότι πρωτόγονη και οικιακή οικονομία πρέπει να ταυτίζονται, αφού λειτουργούν με τον ίδιο Ο.Τ.Π.

Στην πραγματικότητα ο Malinowski δεν κάνει καμιά τέτοια αντιπαράθεση, αλλά κάτι άλλο. Ο Bücher νόμιζε ότι στους πρωτόγονους λαούς (Naturvölker) υπήρχε και υπάρχει μια κλειστή, οικιακή, αυτοκαταναλωτική παραγωγική μονάδα· το άθροισμα αυτών των μονάδων φτιάχνει αυτό που ο Bücher αποκαλεί «οικιακή οικονομία» (Hauswirtschaft). ³³ Δεν ξέρω αν στην αγγλική μετάφραση απέδωσαν την Hauswirtschaft ως Independent Domestic Economy ³⁴ στην οποία αναφέρεται ο Sahlins, ξέρω όμως ότι ο όρος Hauswirtschaft καλύπτει και εκφράζει την ίδια περίπου έννοια με τον Ο.Τ.Π. Κι ο Malinowski ³⁵ αρνείται ότι αυτή η έννοια ενός «προοικονομικού» σταδίου, όπως το χαρακτηρίζει, μπορεί να περιγράψει τις πρωτόγονες κοινωνίες, που εκείνος έχει μελετήσει. «Τα vaugua —αντικείμενα ή σύμβολα πλούτου... κατά τα 80% παραμένουν στην κατοχή του... Τέλος ο αρχηγός (chief) είναι (ή, ακρι-

31. *Age de pierre, age d'abondance*, σελ. 43.

32. *Ibid* σελ. 126.

33. Karl Bücher, *Die entstehung der Volkswirtschaft*, τελευταία επηξημένη έκδοση, Tübingen 1922.

34. C. Bücher, *Industrial Evolution*, Νέα Υόρκη, Holt, 1907, και στα γαλλικά *Etudes d'histoire et d'economie politique*, 1901, με πρόλογο του Henri Pirenne.

Τα περί Hauswirtschaft αναπτύσσει ο Bücher στο άρθρο του «Die wirtschaft der Naturvölker», Dresden, 1898, που περιλαμβάνεται στο *Entstehung*, που κι αυτό είναι μια περαιτέρω ανάπτυξη της μελέτης *Der Wirtschaftliche Urzustand*, όπως λέει ο Bücher στην εισαγωγή, που υπάρχει στην αυτοτελή έκδοση του άρθρου, Dresden 1898.

35. Bronislaw Malinowski, «The Primitive Economics of the Trobriand Islanders», *Economic Journal*, No 31, σελ. 1-16. Το ίδιο άρθρο συντεταγμένο στο *Perspectives on the Economic Problem*, Englewood Cliffs, N.J. 1970.

βέστερα, ήταν τον παλιό καιρό) ο ιδιοκτήτης των τριών τετάρτων περίπου απ' όλα τα γουρούνια, τις ινδικές καρύδες και τους καρπούς Μπετέλ της περιοχής. Μ' ένα σύστημα *métagage* υπάρχουν στα διάφορα χωριά ορισμένοι άνθρωποι, που προσέχουν για το δικαίωμά του πάνω σ' αυτά τα τρία είδη πραγμάτων· παίρνουν κι αυτοί το μερτικό τους, αλλά έχουν την υποχρέωση να του φέρουν το μεγαλύτερο μέρος του προϊόντος». ³⁶

Τελικά κι ο Sahlins παραδέχεται ότι ο Ο.Τ.Π. δεν αρκεί για να περιγράψει την οικονομία της πρωτόγονης κοινωνίας. Γι' αυτό και στο επόμενο του Ο.Τ.Π. κεφάλαιο με τον τίτλο «Εντατικοποίηση της παραγωγής» (κι εδώ δεν αναφέρεται σε κάποια άλλη παράπλευρη παραγωγή, αλλά στην παραγωγή της ίδιας οικιακής παραγωγικής μονάδας, που περιέγραψε με τον Ο.Τ.Π.) μας μιλάει για «αντίφαση... μεταξύ της περιορισμένης οικονομίας του οίκου και της κοινωνίας στο σύνολό της, του οικιακού συστήματος και των ευρύτερων θεσμών στους οποίους αυτό το σύστημα συμμετέχει» (σελ. 146), για να αναφερθεί και αυτός στον αρχηγό (*le chef, le Big-man*) και σε εκμετάλλευση από το «βασιλιά» στη Χαβάη (σελ. 198-199), καθώς και κυρίως στην παραγωγή πλεονάσματος (υπερπροϊόντος).

Κρατώντας, λοιπόν, την επιφύλαξη ότι ο Ο.Τ.Π. δεν είναι Τρόπος Παραγωγής με κανέναν από τους προεκτεθέντες ορισμούς της μαρξικής (και μαρξιστικής) έννοιας, αλλά μάλλον μια έκφραση (*notion*) παραπάνω για το ίδιο αντικείμενο μελέτης του Τσαγιάνωφ, μπορούμε εν πάση περιπτώσει να επιστημόνουμε τις εξής διαφορές και ομοιότητες με τον Μ.Τ.Π..

α) «(Η) οικιακή οικονομία αρκείται πλήρως στο να πραγματοποιεί το στόχο που έχει θέση μόνη της: ν' αντιμετωπίσει τις ανάγκες επιβίωσης (*Subsistence*) του οίκου. Ο Ο.Τ.Π. είναι ένα σύστημα βαθύτατα εχθρικό στη δημιουργία περισσεύματος.» ³⁷ Ο Μ.Τ.Π. παράγει αντίθετα περίσσειμα προς ανταλλαγή ή και προς πώληση και για το λόγο αυτό γεννάει την αγορά. Άλλο το ζήτημα ότι ο Μ.Τ.Π. έχει να κάνει πάντοτε με αξίες χρήσης κι όχι με ανταλλακτικές αξίες καθ' αυτές. (E - X - E και όχι X - E - X').

β) Ο Μ.Τ.Π. δεν γνωρίζει παραγωγικές σχέσεις εξουσίας-υποταγής. Αν ο μικροϊδιοκτήτης αγρότης υφίσταται εκμετάλλευση, αυτή είναι εξωοικονομική, ειδάλλως δεν υπάρχει Μ.Τ.Π.. Ο αγροτικός οίκος του Τσαγιάνωφ, του Μαλινόφσκι, του Κούλα, αλλά και του ίδιου του Sahlins μπορεί να είναι υπόχρεος σε αγγαρεία.

γ) Ο Ο.Τ.Π. συνυπάρχει με εκτεταμένη οικογένεια (*Extended*), συνεπώς και στο εσωτερικό του οίκου υπάρχουν σχέσεις εξουσίας-υποταγής στην πα-

36. *Ibid.* (Είναι το άρθρο που επικαλείται και στο οποίο παραπέμπει ο Sahlins).

37. M. Shalins, *Age de pierre*, ό.π., σελ. 126.

ραγωγική διαδικασία. Ο Μ.Τ.Π. συνυπάρχει μονάχα με τη στενή (Nuclear) οικογένεια.

δ) Ο Μ.Τ.Π. και ο Ο.Τ.Π. δεν μπορούν να εφαρμόζονται στα ίδια κοινωνικοοικονομικά φαινόμενα. Ο Ο.Τ.Π. είναι ακατάλληλος για τη θεώρηση των κοινωνιών στις οποίες εμφανίστηκε ο Μ.Τ.Π.